

ШОЛУДЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ МЕН ІШІНДЕРІ

Батырбек Әсем Аманжолқызы,
Еуразия ұлттық университеті Журналистика және саясаттану факультетінің 4- курс
студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
асем310798@mail.ru

Ғылыми жетекші - филология ғылымдарының докторы, профессор Шиндалиева Мендігүл
Бұрханқызы
mendigul@list.ru

Шолу мынадай түрлерге: саяси шолу, экономикалық шолу, телевизиялық шолу, мәдени шолу, спорттық шолу, кітап шолуы т.б. бөлінеді. Жанр ретінде баспасөзге шолудың өзі тақырыптық баспасөзге шолу және жалпы БАҚ-қа шолу болып бөлінеді. Шолу - жанр, оның тақырыбы жеке-жеке алынады, әлеуметтік мәні бар оқиға болып табылады, оның тұсаукесерін журналист толығымен ұсынады. Журналистке болған оқиғаның тікелей куәгері болудың қажеті жоқ, ол суретті өз куәгерлерінің жазбаларынан немесе құжаттарынан қайта жасай алады. Кейбір зерттеушілер (мысалы, А.Тертычный) «Шолудың екі тобын ажыратады - ақпараттық және сараптамалық. Алайда, ақпараттың бірінде де «бағалау, рецептура, болжам элементтерінің» [1,72-б], яғни сараптамаға тән белгілердің болуына жол беріледі. Осылайша, біздің ойымызша, сараптамалық жанрларға сәйкестікті анықтау дұрысырақ.

Жанр қалыптастыратын ерекшеліктер ретінде мыналарды атаймыз:

- зерттеу объектісі ретіндегі проблемалық тұтасындағы жеке жағдай;
 - нақты жағдайды талдау негізінде ағымдағы шындықтың даму заңдылықтарын анықтау;
 - дерек мәтіннің негізі ретінде, оны түсіндіру үшін негіз ретінде; жеке өзі байқаған деректерді «қайталама» пайдалану деректерімен ұштастыру;
 - сипатталған деректерді жалпылау нәтижесінде туындайтын авторлық ойлар;
 - айқын немесе анық көрсетілмеген тізбек: тезис - аргумент - демонстрация - қорытынды
- »[2,149-150-б].

Шолудың негізгі түрлерінің ішкі мазмұны мынадай мәселелерді қамтиды:

- Ішкі - ел ішіндегі өмірдегі оқиғалар туралы.
- Халықаралық - халықаралық өмір туралы; уақыт бойынша: күнделікті, апта сайын, айлық, жылдық, сонымен қатар: ақпараттық, проблемалық.

Тақырып бойынша:

- Саяси;
- Экономикалық;
- Спорттық;
- Ауылшаруашылығы;
- Мәдени т.б.

Шолудың белгілі бір кіші түрлері – баспасөзге шолу және хаттарға шолу[3,75-б].

Әлеуметтанулық түйіндеме ретінде соңғы жылдары қазақ баспасөзінде саяси өмірдің белсенділігіне және социологиялық зерттеулердің дамуына байланысты пайда болған жаңа жанр. Социологиялық жиынтық кез-келген социологиялық зерттеулердің нәтижелерінің қысқаша мазмұнын қамтиды. Мұндай жарияланымның сараптамалық сипаты журналистің шындықты талдауды ұсынатын материалдарға жүгінуімен және журналист әртүрлі әлеуметтанулық зерттеулердегі деректерді салыстырып, оларға түсінік бере алатындығымен анықталады.

Қысқаша мазмұнда газет, радио мен телевидение оқырманы мен тыңдаушыларының ақпараттық күтулеріне бейімделген ғылыми зерттеулердің нәтижелерін, оларды алу тәсілдерін көрсетпестен және талқыламастан тұрады. Танымал ғылыми жанрдың түрін еске түсіре отырып, түйіндеменің ықпал ету функциясы бар: саяси күштердің тепе-теңдігін сипаттай отырып, бұқаралық оқырманды көпшіліктің қалауымен жиі анықталатын өз таңдауын жасауға итермелейді.

Шолу әдісі журналистика жанры ғана емес әдіс ретінде ол барлық жарияланымдарда қолданылады. Жанр ретіндегі түсініктеме ХХ ғасырдың басындағы шолу сияқты қысқаша сараптамалық хабарламадан ерекшеленді. Шолуда жаңа құбылысқа реакция бар, проблемалар белсенді түрде баяндалады, табылған объектінің өзара байланыстары ашылады.

Шолу (қысқа формаларды қоспағанда) - бұл бір негізгі мәселе туралы дәлелді пікірлер құрылымы. Шолуда бірқатар типтік құрылымдық элементтер бар:

- түсініктеме берілген оқиға туралы хабарлама және түсініктеме тапсырмасының мәтіні;
- осы оқиғаға байланысты туындаған сұрақтарды тұжырымдау;
- деректер мен ойларды, мәліметтерді түсіндіретін мәлімдеме;
- автордың көрсетілген оқиғаға қатынасын көрсететін тезистердің тұжырымы [4,34-б].

Шолуда жазылатын оқиға, құбылысқа қатысты қойылған сұрақтардың сапасы, олардың маңыздылығы, проблемалық және дәлдігі ерекше рөл атқарады. Олар дәлелдердің сапасына және жалпы тұжырымның дұрыстығына әсер етеді.

Нақты тұжырым болмаса, автордың ойлар тізбегі аудиторияның назарына ілінбеуі мүмкін. Пікірдің сәттілігі көбінесе оның қаншалықты дұрыс жасалғанына байланысты. Оқырманға нақты талқыланып жатқан нәрсені, шолушының өз позициясы үшін қандай дәлелдер келтіретінін, қандай шешімдер ұсынатынын түсінуге мүмкіндік беру керек.

Соңғы онжылдықта ақпараттық жанрлармен қатар, сараптамалық жанрлар ақпараттық кеңістіктегі журналистік сөйлеулердің басты орнын ала бастады. Негізінен тек сараптамалық жанрлар бар БАҚ-тар пайда болды.

Кітапқа шолу - бұл шығарылатын немесе сатылатын кітаптарды сипаттау, талдау және бағалау. Жанрдың міндеті - әдеби жаңалықтар туралы қазіргі заманғы ақпараттарды жеткізу, бағалау, қалың оқырман назарын аудару. Кітапқа шолу, негізінен, оны оқырманға табуға бағытталған. Жанрдың ерекшеліктері кітапта үш негізгі функцияның - ақпараттық, рухани және эстетикалық функциялардың орындалуын анықтайды.

Кітапқа шолудағы ақпараттық функцияның өзіндік ерекшелігі оқырманға ұсынылатын ақпараттың қоғамдық өмірдегі оқиғаға немесе құбылысқа қатысты емес, нақты кітапқа, туындыға, өз кезегінде ғылыми, публицистикалық немесе көркем әдебиетке қатысы бар шығармаға қатысты екендігінде көрінеді.

Жеке әдеби жанр (роман, роман, детективтік әңгіме, ғылыми фантастика, қиял, шытырман оқиға, қысқа әңгіме және т.б.). Сондықтан, шолушы көбінесе қайталанатын деректермен жұмыс жасайды, мысалы, бағалану, қайта қарау, беделді дереккөздерге сілтемелер түрінде, мысалы, қарастырылған жұмыстың рецензенттеріне сілтемелер беріледі.

Кітапқа шолудың мазмұны туындыны ескере отырып, туындыны тануға, түсіндіруге және бағалауға бағытталған сараптамалық ақпаратқа негізделген. Бұл, біздің ойымызша, кітапты шолудың әсер ету функциясын бөлуге мүмкіндік береді. Мұны туындының идеясына баса назар аударатын, оның авторының пікірімен келісетін немесе басқа, қарама-қарсы пікір білдіретін немесе шығарманың идеялық жағын «қабаттасатын» бақылаушының пікірлерінде немесе автордың жұмыстың неғұрлым айқын және қызықты ерекшеліктерін атап, сол арқылы назарын аударатынынан байқауға болады.

Кітап шолулары бұқаралық ақпарат құралдарында экспрессивті және эмоционалды түрде ұсынылады, олар көбінесе материалды көрсетудің визуалды әдістерін пайдаланады, сондықтан мұндай мәтіндер оқырманның эстетикалық қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Осыған сүйене отырып, біз «кітапқа шолу» жанрының эстетикалық функциясын атап өттік. Кітапқа шолу мәтінімен жұмыс жасай отырып, автор ең алдымен кітаптың пайдалы тұстарына сипаттама жасайды. Әдеби туындыны шолушы ақпаратты адресатқа жеткізіп қана қоймайды, сонымен бірге оны басқа автордың шығармашылығымен толық танысуға деген ұмтылысын оятуға тырысады. Бұл кітапты шолуды жарнамалық мәтіннің бір түріне жатқызуға болатындығына негіз береді.

Зерттеушілер анықтаған жарнамалық мәтіндердің ерекшелігі (Ю.В. Рождественский, О.А. Сычев, Г.С. Бакенова, Ж.И. Кочетова) біз «кітапқа шолу» жанрының келесі «жарнамалық» белгілерін ажыратуға болады деп санаймыз: экстралингвистикалық факторлардың таралуы, мәтіннің белгілену ерекшелігі, прагматикалық бағыт, мәтінді құрудың танымдық шарттары, семиотикалық табиғаты, бейнесі, әсер ету күрделілігі. Көрсетілген сипаттамалардың әрқайсысы кітапты шолуда ерекше көрінеді, бұл кітап шолуын кез-келген басқа өнімнің немесе қызметтің жарнамасынан ажыратуға және оны жеке жанр ретінде бөлуге мүмкіндік береді.

Зерттелетін жанрдың белгілі бір түрлерін анықтау, біздің ойымызша, келесі типологиялық өлшемдер бойынша мүмкін:

- 1) шолудың жанрлық ерекшелігі;
- 2) бақыланатын жұмысты (немесе бірнеше жұмысты) талдау тереңдігі;
- 3) сауалнаманың құрылымдық сипаттамалары;
- 4) шолушының коммуникативті ниеті[4,56-б].

Кітап жанрына сәйкес кітап шолуларының келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады: детективтік хикаяларға шолу, көркем әдебиетке шолу, балалар әдебиетіне шолу, деректі әдебиетке шолу, биографиялық әдебиетке шолу, естеліктерге шолу, тарихи әдебиетке шолу, ғылыми әдебиетке шолу, кәсіби әдебиетке шолу және т.б. және осы классификацияның әртүрлі кітап шолуларының стилі көбіне стилистикалық және функционалдылықты өзіне алады қарастырылатын шығарма жанрының белгілері.

Кітап шолуларын кеңейтілген, стандартты және қысылған деп бөлуге болады. Егжей-тегжейлі шолулардың ерекшелігі - қарастырылып жатқан жұмыс сюжетінің қысқартылуымен дерлік толық экспозиция құрылады және жеке пікірлер, авторлық құқыққа қатысты пікірлер және автордың жағдайын талдау. Стандартты шолуларда, осы классификациядағы ең көп таралған жанр ретінде, қарастырылған жұмыстың мазмұны туралы қысқаша, бірақ қысқа берілген және рецензенттің позициясы қысқаша баяндалған. Қысқартылған кітап шолулары - бұл сюжеттің тек сюжеті мен шарықтау шегіне әсер ететін қызықты сипаттамалары беріледі.

Кітап шолуы кез-келген мәтін сияқты, екі құрылымда - ғаламдық және егжей-тегжейлі берілген. Дүниежүзілік құрылымда бір дәрежеде немесе басқаша түрде екі инвариантты, бірақ ақпараттық тұрғыдан өзгертін екі компонент бар - шолушыны шолынатын кітаптың мазмұнымен және ақпараттық-конструктивті, қарастырылып отырған объектіге шолушы мен оны бағалауды көрсететін ақпараттық-конструктивті жағы қамтылады.

Екі компоненттің әрқайсысы егжей-тегжейлі көріністің құрылымдық элементтерін қамтиды. Егжей-тегжейлі көріністің құрылымы толығымен өзгермелі, оны ғаламдық көріністің құрылымымен салыстыра отырып стандарттауға болмайды, анық тұжырымдалған, сараптамалық жанрға сәйкес келетін екі тұрақты компонентпен шектелген, дәлірек айтсақ оның негізгі мақсаттары - мазмұнын ұсыну, шығарманы бағалау, оқырман назарын өзіне аудару.

БАҚ-қа шолу. Бұл жанр рецензия жанрына өте ұқсас, өйткені ол шолу түрі. Алайда оның зерттеу нысаны анағұрлым тар - бұлар газет-журналдар. Бұл жанрдың керемет тарихы бар. Ол әрдайым басқа баспасөз органдарымен қайшылықты болған газеттерде болды, бұл әсіресе партиялық баспасөзге, оның идеологиялық қарсыластары мен қарсыластарына қарсы шыққан. «Нью-Рейн» газетін өңдейтін К.Маркс пен Ф.Энгельс баспасөз шолуын ұдайы буржуазиялық баспасөзге қарсы күрес құралы ретінде қолданды. Сонымен қатар, баспасөзге шолу жергілікті партия баспасөзін, әсіресе Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында бағыттау үшін қолданылды. Ол кезде көптеген облыстық газеттерде білікті журналистік кадрлар жетіспейтін, ал шолулардың міндеті - ең жақсы басылымдардың жағымды мысалдарын қолдана отырып, баспасөз қызметкерлерінің журналистік шеберліктерін арттыру және жергілікті баспасөздің типтік қателіктері мен кемшіліктеріне талдау жасау болатын.

Баспасөз шолулары содан кейін журналистика бойынша оқу құралдарын алмастырды және жас газет адамдарының кәсібилігін арттыруға қызмет етті. Мұның бәрі басқарушылық ретінде жанрдың тағдырын анықтады. Партияның келесі шешімдерінде жергілікті газеттердің мазмұнын, оларды талдау негізінде зерделеу қажеттілігі анықталды.

Журналистиканың жанры ретіндегі БАҚ-қа шолу шолудың бір түрі. Сонымен қатар нақты өмірді бейнелейтін туындыларды талдайды және бағалайды. Бірақ бұл енді жеке әдеби немесе кино өндірісі емес, бүкіл БАҚ-қа газет, журнал немесе теледидар мен радио компаниясының қызметі мен шыққан материалдарына шолу жасалады. Кеңестік жылдары партиялық бақылау және газет-журнал редакцияларын басқару нысаны ретінде қолданылған баспасөзге шолу өз мағынасын әлі де жоғалтпай келеді.

Енді олар оған әртүрлі лауазымдардағы басқа бұқаралық ақпарат құралдарымен қайшылықты құрал ретінде жүгінеді. Кейде газетте мұндай шолудың пайда болуы себебі - басылған органда немесе теледидар экранында сәтсіз, қате жұмыстың пайда болуы. Көбінесе газеттер түрлі теледидар бағдарламаларына немесе бүкіл телекомпаниялар мен телеарналардың қызметіне арналған теледидарлық шолуларды жариялайды. Мұндай шолулар көрермендерге де,

теледидар журналистеріне де арналған. Олардың кейбіреулері, мысалы, «Известия» газетіндегі И.Петровскаяның апта сайынғы өткір сыни теледидарлық шолулары бірқатар телевизиялық бағдарламалардың қалыптасуына және оларды дайындауға қатысқан журналистерге айтарлықтай әсер етті. Бұқаралық ақпарат құралдарына шолуды дайындау үшін олардың қызығушылықтарының шеңберін, мазмұнының, дизайнының және редакциялық саясатының ерекшеліктерін анықтайтын газет, журнал немесе телебағдарламаның тұрақты және жеткілікті ұзақ мерзімді мониторингі қажет. Мұнсыз, тіпті бақыланатын жарияланымның сөзіне жедел полемикалық шолу-жауап дайындау қиын.

БАҚ-қа шолу – сараптамалық жанрлардың белсенді түрі. Оның өзіндік ерекшеліктері бар - мәтіннің мақсаты, шындықты көрсету және ақпарат алу әдістері әрқилы. Журналистиканың осы жанрына жүгінген шолушының мақсаты - оқырманға белгілі бір аймақта және белгілі бір уақыт кезеңінде пайда болатын және туындаған деректер, оқиғалар мен жағдайлардың бүкіл кешені туралы түсінік беру. Мәтіннің мақсатына қарай әртүрлі формалар таңдалады - ақпараттық немесе сараптамалық шолу. Біріншісі тек бақыланатын аймақтың шекарасында болған деректер мен оқиғалар туралы есеп береді.

Сараптамалық шолудың авторы тек есеп беру ақпараттарымен шектеліп қалмайды, оны талдап, белгілі бір тұжырымдар жасайды. Ол өмірді бейнелеудің белгілі бір әдісін қолданады - оны жоғарыдан ашатын оқиғалардың панорамасын байқағандай, айналдыру арқылы. Тапсырмасына сәйкес ол жанрдың әр түріне жүгінеді, жалпы шолуды жасайды немесе оның жекелеген жақтарын панорамадан бөліп көрсетеді. Содан кейін газетке саяси, халықаралық, экономикалық, коммерциялық, спорттық немесе әскери шолу шығады. Жиналған ақпарат қай уақытқа жататынына байланысты, шолу апта сайын, ай сайын, тоқсан сайын шығып тұрады.

Шолуды дайындау үшін оның авторы - күндізгі немесе стандартты емес шолушы - ақпарат жинаудың әртүрлі әдістерін қолдануы керек. Ең азы - бақылау, үнемі - құжаттар, ресми материалдар және статистикалық мәліметтерді зерттеу арқылы қол жеткізеді. Автор саясаткерлермен, экономистермен, мамандармен, әкімшілік басшыларымен және басқа да шенеуніктермен кездеседі, олардан қажетті ақпаратты алуға тырысады және олардың пікіріне қызығушылық танытады. Әдетте бұл өте көлемді ақпарат, материалдардың түрі мен мақсаты бойынша әртүрлі - есептер, баяндамалар, баспасөздегі жарияланымдар, әртүрлі департаменттер басшыларының сөйлеген сөздері, компаниялар, фирмалар, кәсіпорындар, ұйымдар қызметінің нәтижелері және т.б. Мұның бәрін оқып, салыстырып, салыстырып, жан-жақты талдап, ең бастысы қорытынды жасауы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М., 2000.
- 2 Корконосенко. С. Г. Основы журналистики: учебник для вузов / С. Г. Корконосенко -. М.: Аспект-пресс, 2002276 с
- 3 Ким М.Н. Жанры современной журналистики. – СПб., 2004.
- 4 Стюфляева М.И. Образные ресурсы публицистики. – М., 1982.